

Аксінья Сінько,
студентка 4 курсу
ННІ філології та журналістики.
Науковий керівник: **В. М. Мойсієнко,**
доктор філологічних наук, професор.

РЕАЛІЗАЦІЯ Ї В КОНФЕСІЙНИХ ПАМ'ЯТКАХ XIII – XVI СТ.

У статті здійснено порівняльну характеристику особливостей виявів колишнього *ї в різних позиціях (в основах, закінченнях, під наголосом, в ненаголошеній позиції) в Євсевієвому (1283), Луцькому (XIVст.) та Пересопницькому (1556-1561) Євангеліях.

Фонетичні особливості пам'яток, починаючи з XIX ст., були об'єктом дослідження багатьох учених. Фіксація того чи іншого елемента лінгвоструктури на письмі (як в поодиноких випадках, так і особливо масово), є неспростовним доказом існування чи закріплення його в мові, адже в пам'ятках він засвідчується завжди пізніше свого часу виникнення [1, с. 4]. При характеристиці присутності в пам'ятці розмовних рис, як правило, дослідники наводять приклади звукових особливостей. Тексти періоду Київської Русі та середньокраїнської доби загалом дослідниками проаналізовані, встановлено загальні тенденції. Однак наскрізних вибірок фонетичних особливостей у конкретно взятій пам'ятці на сьогодні ще здійснено недостатньо, а висновки щодо поширеності того чи іншого явища на основі аналізу фрагмента тексту не завжди достовірні.

При визначенні походження авторів анонімних пам'яток і встановленні часу написання текстів, у яких немає прямих дат, історики мови використовують насамперед засвідчені в таких пам'ятках особливості фонетики [3, с. 80]. Живомовна фонетика одразу впадає в око дослідника, адже саме вона є однією з вихідних точок аналізу пам'яток, виявлення їхніх специфічних рис та особливостей становлення. Про це в свій час відзначали О. Потебня, П. Житецький, О. Соболевський, О. Шахматов, А. Кримський та інші видатні лінгвісти, які зробили неоціненний внесок у вивчення історії мови, закономірностей її виникнення та функціонування.

З рефлексів давніх фонем у славистиці особливе місце посідають континуанти звука (фонем), що в кириличних текстах передавано буквою *ѣ* (ять). Це пов'язано, очевидно, із самою природою та подальшою її реалізацією в різних слов'янських мовах та їх діалектах [3, с. 80]. Тому метою нашої роботи є здійснення наскрізної вибірки рефлексій та порівняльної характеристики виявів колишнього *ї в різних позиціях (в основах, закінченнях, під наголосом, у ненаголошеній) у пам'ятках різних часових зрізів. Джерельною базою нашої студії ми обрали Євсевієве 1283р., Луцьке XIVст., та Пересопницьке Євангеліє 1556-1561 р. Місце та час створення цих пам'яток особливих нарікань не викликає: Галичина та Волинь.

Вибір для дослідження виявів *ї не тільки в коренях, а й у закінченнях слів у різних акцентуаційних позиціях зумовлений прагненням якнайширше охопити та усвідомити систему рефлексій цієї фонем.

На думку В. Німчука, в Євсевієвому Євангелії XIII ст. буква *ѣ* в абсолютній більшості випадків написана згідно з етимологією [1, с. 12], такий само висновок

загалом можна зробити на основі результатів аналізу й інших двох Євангелій. Наприклад, послідовне написання *ѣ* у пам'ятках як у наголошеній позиції, так і в ненаголошеній зафіксовано в основі іменників *свѣтъ*, *лѣто*, *хлѣбъ*, *мѣсто*, *тѣло*, *свѣтло*, *слѣдъ*, *гнѣздо*, *вѣра* та похідних: *маловѣре*, *свѣща*, *свѣтлыя*, *свѣтильникъ*, *вѣроующимъ* та ін.

Закономірним у пам'ятках також виступає написання *ѣ* в закінченнях іменників колишніх *ѧ*-основ і *ѣ*-основ у місцевому та давальному відмінках незалежно від наголосу.

В Євсевієвому Євангелії – *во тмѣ* 41*, *в водѣ* 42, *въ живоутѣ* 56, *водѣ* Д.в.

42, *в законѣ* 42 65, *соуботѣ* Д.в. 55, *на мѣстѣ* 61, *въ недоузѣ* 60, *в народѣ* 63, *въ грѣсѣхъ* 65, *во мирѣ* 66, *в горѣ* 69, *в нарѣдѣ* 97, *на престолѣ* 101, *въ оцѣ* 102, *храминѣ* Д.в. 104, *мамонѣ* 105, *одежѣ* Д.в. 105, *во славѣ* 105, *жертвѣ* Д.в. 108, *въ часѣ* 117, *въ тѣлѣ* 117, *въ законѣ* 127, *силѣ* Д.в. 128, *въ сѣсоудѣхъ* 130, *въ адѣ* 139, *на лонѣ* 139, *въ храмѣ* 140, *на мѣстѣ* 151, *въ члѣвѣхъ* 153, *въ славѣ* 159, *на прѣстолѣ* 159, *въ таинѣ* 161, *явѣ* Д.в. 162, *въ родѣ* 168, *въ мѣтвѣ* 178, *въ виноградѣ* 179, *въ жевотѣ* 194, *на трапезѣ* 199, *на долзѣ* 155, *часѣ* 189.

У Луцькому Євангелії: *во свѣтѣ* 1, *оу мирѣ* 2, *исповѣдѣ* Д.в. 3, *въ иероусалимѣ* 4, *вечерѣ* Д.в. 5, *въ законѣ* 7, *оучителювѣ* Д.в. 8, *по слѣдѣ* 18, *хлѣбѣ* 18, *въ часѣ* 18, *въ времѣ* 18, *оу силѣ* 19, *оу капернаоумѣ* 20, *при езерѣ* 22, *въ друозѣмъ* 22, *во тѣмѣ* 1, *слоузѣ* Д.в. 14, 19.

В Пересопницькому Євангелії: *дйѣ* 138, *в животѣ* 142, *в снѣ* 142, *моудрьцѣ* 142, *в рѣцѣ* 144, *в роуцѣ* 144, *въ тмѣ* 145, *судѣ* Д.в. 147, *слоусѣ* Д.в. 153, *на одрѣ* 154, *въ тмѣ* 157, *в чревѣ* 162, *на селѣ* 164, *в славѣ* 170, *в писмѣ* 180, *хрстѣ* 182, *на горѣ* 184, *въ млинѣ* 186, *женѣ* Д.в. 189, *истинѣ* 138 139, *правдѣ* 138, *лѣтѣхъ* 139, *вифлеемѣ* 142, *на всходѣ* 142, *в рамѣ* 143, *в египтѣ* 143, *в градѣ* 143, *назаретѣ* 143, *хлѣбѣ* Д.в. 145, *в капернаоумѣ* 145, *в лодѣ* 145, *соуботѣ* Д.в. 148, *млстынѣ* 149, *в таинѣ* 149, *мамонѣ* Д.в. 150, *о животѣ* 150, *на птицѣ* 150, *въ славѣ* 150, *во оцѣ* 151, *в неделѣ* 151, *петровѣ* 152, *в законѣ* 152, *соуботѣ* Д.в. 152, *жѣртвѣ* 154, *рызѣ* 155, *палицѣ* 156, *в градѣ* 157, *на свѣтлѣ* 157, *оу попелѣ* 159, *в содомѣ* 159, *в законѣ* 160, *на дворѣ* 162, *на мисѣ* 166, *на дорозѣ* 177, *ослицѣ* Д.в. 178, *оу молитвѣ* 179, *въ виноградѣ* 179, *в законѣ* 182, *моисеовѣ* 182, *годинѣ* 186 мн., *в сосоудѣхъ* 187, *дверѣ* 187, *в славѣ* 188, *на прстлѣ* 188, *на вечерѣ* 189, *въ мирѣ* 189.

Закінчення *ѣ* також зустрічається в іменниках у формі множини: *птицѣ* 106 (Євсевієве), *женцѣ* 164 (Пересопницьке); або за аналогією до числівника *двѣ* (форма двоїни): *двѣ рыбѣ* 113 (Євсевієве Євангеліє), *двѣ птицѣ* 157, *двѣ рыбѣ* 166, *двѣ носѣ* 173 (Пересопницьке Євангеліє).

---

* *Тут і надалі цифрою позначаємо сторінку з відповідної пам'ятки: Євсевієве Євангеліє. Наукове видання. Пам'ятки української мови XIII ст., Серія канонічної літератури / Відп. ред. В.В. Німчук. – К., КСУ, 2001. – 320 с.; Луцьке Євангеліє XIV ст. – К.: «Видавництво «Горобець», 2012; Пересопницьке Євангеліє 1556-1561 / Підгот. до вид. І.П. Чепіга. – К., 2001.

Також загальною тенденцією написання етимологічного *ѣ* у всіх трьох Євангеліях є вживання його в основі дієслів: *бѣ, свѣтиться, вѣроуєте, бѣ, свѣтиться, вѣроуєте, вѣдаєт*. Крім того, практично у всіх дієсловах наказового способу закономірно виступає закінчення *ѣ*, особливо яскраво цю тенденцію можна простежити в Євсевієвому Євангелії: *оузрѣ 43, придѣ 43, запечатлѣ 47, повѣдѣ 61, въсхотѣ 43, повелѣ 114, оусомнѣ 115*; також зустрічаються подібні форми і в Луцькому Євангелії: *оузрѣ 6, въсхотѣ 7, видѣ 2, 6*. Послідовно вживається *ѣ* і в основах дієслів наказового способу. Євсевієве: *обрѣте 43, възмѣте 46, почерпѣте 48, принесѣте 48, влѣзь 54, оумрѣть 54, зрѣте 55, придѣте 69, възведѣте 70, мѣте (майте) 86, блюдѣте 99, ищѣте 102, толицѣте 102, не пѣте 105, влѣзь 109, ѿидѣте 109, принесѣте 113, излѣзь 115, покажѣте 122, призовѣте 125, повѣже 126, блюдѣте 126, изнесѣте 157, облицѣте 157, покажѣть 183, возмѣте 192*.

Луцьке: *повѣжѣ 10, запрѣти 21*.

Пересопницьке: *творѣте 138, повѣжете 142, веселѣтесѧ 146, любѣте 148, молѣтесѧ 148, възрѣте 150, посмотрѣте 150, стережѣте 151, просѣте 151, толицѣте 151, внѣдѣте 151, идѣте 156, проповѣдайте 156, носѣте 156, рецѣте 156, повѣжете 158, зовѣте 180, स्वाжѣте 181, прїйдѣте 180, повѣжѣ 184, просѣте 185, молѣтесѧ 185, не имѣте 185, исходѣте 185, наоучѣтесѧ 185, дѣлайте 144, оудѣлайте 144, повѣждѣ 152, придѣте 159, вкажѣте 181, не чинѣте 182, стережѣте 182, коупѣте 187, оудѣлѣте 187, възмѣте 188, наслѣдоуйте 188*.

Варто зазначити, що в переважній більшості займенників виявляємо послідовне написання етимологічного *ѣ* незалежно від позиції в слові (основа, закінчення): *всѣмъ, по мнѣ, по собѣ, ко мнѣ, тобѣ, собѣ, в собѣ, ѿ мнѣ, тобѣ*, причому такі написання характерні для всіх трьох проаналізованих пам'яток.

Окремо слід виділити написання *ѣ* в іншомовних словах. У Луцькому та Євсевієвому Євангеліях послідовно простежується вживання цієї графеми у власних назвах та похідних: *иудѣискоюу 46, галелѣистви 48, моисѣмъ 42, фарисѣи 44, галелѣю 43 55, моисѣи 43, иудѣєскъ 44, галелѣистѣ 48, галелѣи 55, єврѣиски 57, иудѣи 62, архиерѣмъ 97, матѣфѣя 107, иерѣмѣю 168, захѣи (ім'я) 154 (Євсевієве); моисѣмъ 2, фарисѣи 3 8, моисѣя 5, галелѣю 7, иудѣи 3, иерѣя, иудиѣскъ 8 (Луцьке)*. У Пересопницькому засвідчуємо цілковите переважання *е* в таких словах: *фарисеи 155, галилеи 145, галилейстѣм 145* та ін. Тільки інколи трапляються написання з *ѣ*: *еремѣю 170, олѣа 187*.

Етимологічний *ѣ* наявний і в інших частинах мови: числівниках (*двѣма, двѣ, обѣма, шѣсть, обѣ*), прислівниках (*срѣдѣ, посредѣ, добрѣ, злѣ, явѣ, доселѣ, ѿселѣ, нынѣ, иконѣ, въкоупѣ, иноудѣ, бѣднѣ, доколѣ, вскорѣ, малѣ, лютѣ, лѣтше, навѣки, явнѣ, ѿраднѣ, самоличнѣ, всеконечнѣ, бл҃гооудобнѣ, всѣгда, опослѣ, сквозѣ*), дієприкметниках (*лежащѣ, сѣдѣ, бесѣдоуюцима, бесѣдоужцоу, сѣдиши, посмѣянь, оувѣдани, сѣдащеи, росвѣтившоую, сѣдащаго*), дієприслівниках (*повѣдаючи, оуздѣвши, прилетѣвши*).

Написання графеми *и* на місці *ѣ* досить поширене в аналізованих пам'ятках. Більшою мірою це представлено в Євсевієвому Євангелії. Найбільше випадків

виявлено в прийменнику *придѣта* в етимологічно спорідненому з ним прислівнику (або префіксоїді) *приже<прѣже<*perdje* [1, с. 13], хоча дані форми часто виступають поряд з етимологічним *ѣ*: *инѣ приже мене вѣлазить* (60), *сѣтворишу придо ними* (196), *ѣи сниди прѣже дає не оумреть* (56), *видите яко прѣже мене* (58). Про те, що тут йдеться про *и* на місці *ѣ*, а не на місці можливого ненаголошеного *є* (пор. *предѣ, прѣже* у Мстиславовому Євангелії) якраз свідчать паралельні написання з *ѣ* [1, с. 13]. Часто трапляється поплутування *ѣ* з *и* в корені *сѣвѣдѣ*: *сѣвѣдѣлъство, сѣвѣдѣнѣа* 51, *сѣвѣдѣлъствоуєтъ*; в основі *видѣ*: *видита* 43, *видиста* 43, *ненавидѣтъ* 49, *видити* 72 та ін., а також у словах із часткою *нѣ*: *ничсо* 41, *никто* 76, *ничто* 90, *ни* 90, *никому* 104, *николи* 112; та в займенниках *сих* 44, *с ним* 62, *к нимѣ* 76, *сѣю* 82, *вси* 154; хоча у зазначених прикладах функціонують і паралельні форми з *ѣ*: *нѣкѣи* 116 128, *ѣсѣмѣ* 64.

Привертають до себе увагу написання *ѣ* на місці етимологічного *и*, причому вони – після приголосного *р*: *прѣнеси дарѣ* (33), *сѣдахѣ прѣ васѣ* (84), *прѣдоу ко вамо* (86). Імовірно, в написаннях *ри* на місці *рѣ* та *рѣ* на місці *ри* відбивається не тільки нова якість давнього голосного звука *ѣ*, а й якість зміни приголосного *р* – можливо його диспалаталізацію у мовленні Євсевія [1, с. 13].

У Луцькому Євангелії поплутування *ѣ* з *и* зустрічаються в меншій кількості порівняно з Євсевієвим. Більшою мірою це виявляється у частці *нѣ*: *никде* 2, *никто* 8, *ни* 21, *никако* 21; або ж заміною *ѣ* на *и* в основі *видѣ*: *видита* 7, інколи трапляються поодинокі випадки із написанням *и* у займеннику *вси* 20.

Небагато виявлено написань *и<*ě i* в Пересопницькому Євангелії: *или* – форма мин. часу множини від дієслова *ѣсти* (67, 72), *посли* (156), *всѣ рычи* (182 зв.), *истѣ* (185), *смотрѣли* (195, 196), *хотѣли* (375 зв.) [5, с.33].

Таким чином, аналіз ятевих рефлексів у трьох пам'ятках засвідчує, що народно-розмовні особливості найяскравіше виявлені у найдавнішій із трьох пам'яток: Євсевієвому Євангелії. Багато таких рис маємо і в Пересопницькому Євангелії, щоправда, більше прикладів поплутування *ѣ* – *є*, мабуть, пояснюємо не стільки впливом народно-розмовної стихії, скільки тогочасним літературно-писемним узусом. В Луцькому Євангелії випадків поплутування *ѣ* з *и* виявлено найменше.

ЛІТЕРАТУРА

1. Євсевієве Євангеліє. Наукове видання. Пам'ятки української мови XIII ст., серія канонічної літератури / Відп. ред. В. В. Німчук. – К., КСУ, 2001. – 320 с.
2. Луцьке Євангеліє XIV ст. – К.: «Видавництво «Горобець», 2012.
3. Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI-XVII ст.: Монографія. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. – 448 с.
4. Пересопницьке Євангеліє 1556-1561 / Підгот. до вид. І. П. Чепіга. – К., 2001.
5. Чепіга І. П. Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка української мови // Пересопницьке Євангеліє 1556-1561 / Підгот. до вид. І. П. Чепіга. – К., 2001. – С. 33.

